

Петро КРАЛЮК

**КОЗАЦТВО В КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ:
ЛІТЕРАТУРНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
РАНЬОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ**

Монографія

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2015

Надруковано за ухвалою вченої ради
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 10 від 30 квітня 2015 р.)

Рецензенти:

Готов О. Л., доктор філологічних наук, професор;
Зайцев М. О., доктор філософських наук, професор;
Попелюшко В. О., доктор юридичних наук, професор;
Саган О. Н., доктор філософських наук, професор;
Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор

Крالیук П. М.

К 78 Козацтво в контексті українсько-польських стосунків:
літературні інтерпретації ранньомодерного періоду : моно-
графія / П. М. Крالیук. – Острог : Видавництво Національ-
ного університету «Острозька академія», 2015. – 282 с.

ISBN 978-617-7328-00-0

У монографії розглянуто еволюцію українського козацтва протягом ранньомодерного періоду, показано, яку роль воно відіграло у розвитку українсько-польських стосунків. Основна увага зосереджена на тому, як ці стосунки відобразилися в тогочасній літературі, передусім творах, що вийшли з козацького середовища. Зокрема, велика увага приділена аналізу козацьких літописів – Самовидця, Григорія Грабянки й Самійла Величка.

Видання орієнтоване на науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією української суспільної думки.

УДК 94(477).04:82.09
ББК 63(4 укр.)

ISBN 978-617-7328-00-0

© Крالیук П. М., 2015
© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2015

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗБІЙНИКИ ЧИ ОБОРОНЦІ УКРАЇНИ? КОЗАЦЬКІ «ОБРАЗИ» В ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Генега українського козацтва	9
Українське козацтво: яким воно було насправді	17
Реальний та легендарний Байда-Вишневецький	26
Зображення козацтва в поемі Симона Пекаліга «Про Острозьку війну»	43
Легендарний Наливайко	53
Йосип Верещинський – козацький біскуп	64
Погляд на козаків Еріха Лясоти	70
Козаки як оборонці християнства	79
Бопланові козаки	95

КОЗАЦЬКІ КОНСЕРВАТОРИ ТА «МОДЕРНІСТИ»

Активізація релігійно-культурної діяльності Кієво-Печерського монастиря	100
Діяльність Київського братства. Іов Борецький	105
(Не)козацький Касіян Сакович	115
Трагедія Мелетія Смотрицького	126
«Козацькі» консерватори	137

**РАНЬНОМОДЕРНИЙ ДИСКУРС КОЗАЦЬКИЙ:
БАЖАНЕ І ДІЙСНЕ**

Роки, що змінили Україну	151
Мовчання пастирів	171
Безсторонні літописці	179
Міфи від Павла Халєбського	190
Літопис Самовидця: без апологетики	197
Козацький літопис Григорія Грабянки.....	211
Козацький апологет Самійло Величко	241
Козацьке слово поетичне	248
ВИСНОВКИ	272
БІБЛІОГРАФІЯ	274
Джерела	274
Література	276

ВСТУП

Так сталося, що поняття «українець» часто ототожнювалося з поняттям «козак». У передмові до двохтомника «Історія українського козацтва», який був виданий під егідою Національної академії наук України, читаємо наступне: «Козацтво й Україна, козацтво і український народ... Ці поняття здавна перебували в одному асоціативному ряду. Адже через історію козацтва, по суті, переломлювалася ціла епоха в минулому України та її народу»¹. Правда, таке ототожнення козацтва й українського народу не завжди є коректним. Значна частина територій України не знала козацтва. До того ж це, як правило, території, де рівень національної свідомості відносно високий (області Західної України). Натомість, у «козацьких регіонах» ця свідомість є порівняно низькою (наприклад, Запорізька область, де знаходилося «серце» українського козацтва – Запорозька Січ). Звісно, можна відшукати чимало причин для пояснення цього явища. Та факти засвідчують, що козаки відносно легко втрачали етнічність, забуваючи про своє українство. Прикладом у цьому плані можуть бути нащадки запорожців – кубанські козаки, а також козаки задунайські, які опинилися на території Добруджі. Навіть жителі Стародубщини, цієї батьківщини «українського козацького націоналізму», забули про своє українське походження. Такі «парадокси» змушують замислитись, наскільки коректним є ототожнення козацтва і українства. І чи не є таке ототожнення більше плодом міфотворчості, ніж відображенням справжніх реалій?

Але повернемося до цитованого нами видання. «Справді, – читаємо в ньому, – на певному етапі історичної еволюції саме козацтво почало відбивати загальні тенденції та закономірності розвитку українців як окремої етнічної спільноти. Хоч яку б сферу життя ми не взяли, козацтво залишило в ній помітний репрезентативний

¹ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – 2-е вид. – К., 2011. – Т. 1. – С. 5.

слід». А далі говориться про вагомий і, зрозуміло, позитивний внесок козацтва в економічне життя, виробничі відносини, соціальний розвиток. Козацтво, виявляється, «започаткувало новий етап у державотворчому процесі». Також «вагомим був внесок козацтва у духовний розвиток українського народу». У згаданому виданні також йдеться про те, що козацтво підтримувало братський рух, шкільну освіту, православні церкви й монастирі. «Важко переоцінити значення козацького стану в розвитку визвольного руху та соціальної боротьби народних мас. ...козацтво відіграло визначну роль у справі збереження українського етносу»². Чесно кажучи, в цих твердженнях часто зустрічається намагання видавати бажане за дійсне. Наприклад, чи можна безапеляційно твердити про підтримку козацтвом міщанського братського руху й шкільництва? Не все тут було так просто й однозначно. Зрештою, не такою вже була однозначно позитивна роль козацтва в розвитку економіки, суспільних і політичних відносин, церковного життя. Радше, навпаки, козацтво ставало силою, яка консервувала архаїчні відносини й противилась модернізації суспільства.

Правда, аби зберегти видимість об'єктивності, в книзі зазначено наступне: «Було б несправедливо замовчувати тінюві сторони козащини. Адже добре відомо, що в ній (особливо на ранніх етапах) був достатньо відчутним розбійницький елемент; анархічні настрої, що час від часу охоплювали як низи, так і верхівку козацького товариства, деструктивно впливали на стабільність у суспільстві, вступали в конфлікт з існуючими політичними структурами»³.

Однак такі зауваги це, радше, виняток, аніж правило. І вони тонуть у морі суцільного позитиву. Автори «Історії українського козацтва» свідомо чи несвідомо, використовуючи наукову форму, транслюють козацький міф. Навіть можна сказати так: у цьому виданні вказаний міф (звісно, в сучасному розумінні) представлений у повному об'ємі.

Отже, козаки – творці української нації. Тому українець і козак, вважайте, одне й те ж. Козацтво є «стержнем» ідентифікації українців, відрізняє їх від сусідніх народів – передусім поляків та росіян.

² Там само.

³ Там само.

Згідно з цим поглядом, козацтво справило позитивний, власне прогресивний, вплив на розвиток українського народу, його господарського, соціального, політичного, культурного й релігійного життя. Словом, воно є своєрідним ідеалом для українця і водночас його «візитна картка» в світі. При цьому негативні риси козацтва опиняються в тіні й замовчуються.

Власне, тут маємо справу з козацьким міфом, який загалом сформувався на початку XVII ст. в середовищі ієрархів Теофанового свячення. Потім він зазнавав помітних змін у відповідності зі змінами в українському соціумі. Чимало для розвитку цього міфу зробили козацькі літописці.

Не можна сказати, що цей міф не відповідав певним реаліям. Зрештою, будь-який міф мусить мати реальну основу. Але міф (і в цьому його сила) часто видає бажане за дійсне. А цим бажаним є те, на що чекають люди, що вони охоче сприймають. Міф ніби задовольняє бажання. І тут козацька міфологія не є винятком.

Українська козацька міфологія значною мірою сформувалася в контексті українсько-польських відносин. Виникнувши на «українічних» землях Речі Посполитої, козацтво з часом опинилося в опозиції до структур цієї держави. Воно також виробляло свою ідентифікацію, яка пов'язувалася з православною церквою та Руссю як етнічно-культурним утворенням. Державна ж влада Речі Посполитої, здебільшого, пов'язувалася з католицизмом та польськістю.

Можна говорити, що козацтво сприяло формуванню новочасної української ідентичності, яка виникла на основі колишньої руської ідентичності й формувалася в протиставленні до ідентичності польської. Козацтво стало головним чинником конфлікту ідентичностей – української та польської – в ранньомодерний період. При цьому чомусь «забувається», що цей конфлікт, інспірований та розпалюваний козацтвом, відіграв помітну роль у формуванні новочасної польської ідентичності й польської нації. Остання під впливом козацтва формувалася не лише на базі «питомо польських» етнічних елементів, але також частково і на базі західноруських елементів, які опинилися в стані конфлікту з українським козацтвом.

На жаль, конфлікт ідентичностей між поляками й українцями, в якому козацтво, фактично, було головним «персонажем», в ран-

ньомодерний період набрав гострих конфронтаційних форм, у т.ч. воєнного протистояння. Звісно, це протистояння, як і загалом непрості українсько-польські стосунки, не могли не відобразитися в українській та польській літературі зазначеного періоду. Зокрема, в літературі, яка сформувалася в середовищі козацької старшини. Саме цю літературу ми в основному розглядатимемо в своєму дослідженні.

При цьому варто мати на увазі, що ця література часто актуалізувалася в наступні часи – як у столітті XIX-му, так і XX-му. Вона справила значний вплив на історичні наративи, на історичну белетристику, розпалюючи «старі рани» й служачи історичним «обґрунтуванням» для нових українсько-польських конфліктів. Наприклад, ця література мала помітний вплив на Тараса Шевченка, Юліуша Словацького, Миколу Гоголя, Генріха Сенкевича та інших українських й польських авторів, у творчості яких козацька тематика займала помітне місце.

РОЗБІЙНИКИ ЧИ ОБОРОНЦІ УКРАЇНИ? КОЗАЦЬКІ «ОБРАЗИ» В ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Генеza українського козацтва

Виникнення українського козацтва – «таїна за сімома печатями». У різних історичних працях маємо міркування, які, узгоджуючись між собою в деяких моментах, водночас різняться одне від одного. Можна виділити низку гіпотез з цього питання⁴. Їх можна розбити на три групи.

Перша група – «тюркські теорії». Передусім хозарська теорія, яка набула поширення ще в XVIII ст. і згідно якої козаки беруть початок від давньої тюркської хозарської людності, що в ранньосередньовічний період проживала в українських степах. Є ще кілька теорій, які пов'язують виникнення козацтва з тюркськими кочівниками цього степового регіону. Зокрема, предтечами козаків бачили чорних клобуків Поросся, черкесів із Тмуторокані (звідси ніби пішла назва міста Черкаси), зрештою татар, які були поселені за князів Володимира Ольгердовича й Вітовта на Київщину, де вони перемішалися з місцевою бродячою людністю.

Поряд з теоріями, які виводять козацтво з неслов'янської кочової людності, є друга група теорій, які, навпаки, говорять, що українське козацтво започаткувала слов'янська, фактично протиукраїнська людність. Так, існує теорія, згідно з якою предтечами козацтва є вічові громади Київської Русі, котрі в часи існування Великого князівства Литовського ніби перетворилися на військово-службові колективи. Також у давньоруському періоді вбачають витoki ко-

⁴ Аналіз літератури, в якій представлені різні теорії походження козацтва, поданий у розвідці Любомира Винара «Огляд історичної літератури про початки української козащини». Див.: Винар Л. Козацька Україна. – К. – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – С. 466-497.

Наукове видання

КРАЛЮК Петро Михайлович

**КОЗАЦТВО
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ:
ЛІТЕРАТУРНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАНЬНОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ**

Монографія

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42x30/4. Ум. друк. арк. 22,20. Наклад 300 пр. Зам. № 67-15
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Arsenal»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.